

LUND UNIVERSITY

"Det medeltida Alvastra" : tankar kring ett avslutat forskningsprojekt

Ersgård, Lars

Published in:

Munkar och magnater vid Vättern : studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"

2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ersgård, L. (2012). "Det medeltida Alvastra" : tankar kring ett avslutat forskningsprojekt. I L. Ersgård (Red.), *Munkar och magnater vid Vättern : studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"* (Vol. 15, s. 387-414). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lars Ersgård

”Det medeltida Alvastra”

Tankar kring ett avslutat forskningsprojekt

Denna bok innehåller återstoden av de studier som tillkommit inom forskningsprojektet *”Det medeltida Alvastra: en tvärvetenskaplig studie kring organisation, ekonomi och social struktur”*. Därmed kan detta projekt sägas vara vederbörligen avslutat. Dess första publikation *”Helgonets boning”*, som kom ut 2006, inleddes med en redogörelse för bakgrunden, inriktningen och genomförandet (Ersgård 2006a). Ganska logiskt är därför att avsluta denna andra bok med att ge ett perspektiv på de resultat som projektet uppnått.

Projektet *”Det medeltida Alvastra”* påbörjades 1992 vilket innebär att det sträckt sig över snart 20 år. Om detta varit positivt eller negativt för dess verksamhet kan man givetvis fundera över. Mycket oförutsett hinner hända under den långa tidsrymd som 20 år faktiskt är. I bästa fall händer det som Hans Andersson nämner i sitt förord till den första projektpublikationen, nämligen att ett projekts *”arbete ständigt öppnar upp för nya frågor och perspektiv”* (Andersson 2006, s. 7). Nya frågor väcker nya och förhoppningsvis fruktbara diskussioner, som ju därmed blir lika värdefulla resultat av projektet som svaren på de frågor som ställdes i dess inledning.

I det följande kommer jag att dels summera de olika delstudiernas resultat dels diskutera några generella teman som varit centrala i projektets arbete men kring vilka det blivit möjligt att fördjupa perspektiven ytterligare.

RESULTATEN

Relationerna mellan det cistercienserkloster som grundläggs i Alvastra 1143 och det omgivande tidigmedeltida samhället var från allra första början det

övergripande temat för projektets verksamhet (Ersgård 2006a, s. 10). Med detta som utgångspunkt identifierades vid projektstarten fyra problemområden som det fortsatta arbetet kom att kretsa kring:

- Den äldre rumsliga strukturen i bygderna kring Alvastra
- Cistercienserklostret och utvecklingen av den medeltida kyrkoarkitekturen i västra Östergötland
- Klosterlandskapet med särskild fokusering på dess sociala och ekonomiska organisation
- Sociopolitiska och kulturella förhållanden i västra Östergötland vid tiden för klostrets grundande

I projektets första publikation *"Helgonets boning"* är dessa fyra teman närmare beskrivna och kommenterade (a.a., s.11f).

Det första av dessa berörde sålunda *"Den äldre rumsliga strukturen i bygderna kring Alvastra"* och blev i första hand en uppgift för kulturgeografen i projektgruppen, Clas Tollin att ta sig an. Hans resultat har redovisats i artikeln *"Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland. En rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostrets grundande"*, vilken återfinns i denna publikation. Artikeln är en förkortad version av en längre skrift med samma titel (Tollin 2010). Den rumsliga strukturen och ägoförhållandena vid Alvastra har Tollin dessutom behandlat i en tidigare artikel, *"Alvastra kloster och Sverkersätten. En rumslig studie om det tidigmedeltida ägoinnehavet"* (Tollin 2002).

Utifrån en retrogressiv analys av markägarstrukturen i västra Östergötland kan Tollin rekonstruera en bebyggelse under 1000- och 1100-talen bestående av storgårdar av varierande storlek. Vid ett tiotal av gårdarna byggs stenkyrkor i början av 1100-talet. Att åtskilliga storgårdar saknar kyrka tolkar

Fig. 1. Projektgruppen under engagerad diskussion i ruinen av Sverkerskapellet i början av maj 1993. Från höger Hans Andersson, Grenville Astill (brittisk arkeolog på besök), Marie Holmström, Clas Tollin, Ann Catherine Bonnier, Lars Ersgård samt cockerspanieln Lord. Foto: Sven Fransson. Östgöta Correspondenten.

Tollin som så att flera gårdar måste ha gått samman om en sådan byggnad. Storgårdssystemet börjar upplösas på 1200-talet och dess *"stordrift med ofria lantarbetare"* avlöses av självständiga familjejordbruk. Denna process antar han att den pågår fram till 1300-talets mitt. I kyrkligt avseende ser Tollin en utveckling från ursprungligen personella socknar, som inte behövde utgöra en rumsligt sammanhållen enhet, till territoriellt avgränsade socknar, *"...som ingick i ett hierarkiskt kyrkligt system..."*.

Vad gäller förklaringen till att cistercienserklostret placerades just vid Alvastra menar Clas Tollin att denna måste sökas i markägarsituationen i området. Alvastra, V. Tollstad samt ytterligare en rad storgårdar ingick i donationen till cistercienserna på 1140-talet och för sådana enheter erbjöd Omberg-Täkern-området mycket gynnsamma ekonomiska och näringsmässiga förutsättningar. Att andra faktorer skulle ha kunnat spela en roll vid lokaliseringen av klostret, t.ex. symboliska föreställningar kring berget Omberg, avvisas av Tollin.

Det andra problemkomplexet handlade om *"Cistercienserklostret och utvecklingen av den medeltida kyrkoarkitekturen i västra Östergötland"*. I sistnämnda område finns en stor koncentration av romanska stenkyrkor av vilka många håller hög arkitektonisk klass. De flesta av dessa uppförs under 1100-talet med början i seklets första decennier. Vilken roll spelade klostret i detta skede av stark kyrklig expansion? I vilka avseenden påverkades kyrkobyggandet generellt av klostret i denna del av Östergötland? Dessa frågor behandlar Ann Catherine Bonnier ur en konstvetenskaplig synvinkel i två artiklar i denna bok, *"Alvastra kloster och kyrkobyggandet i Östergötland"* samt *"Cistercienserna och det aristokratiska landskapet"*.

I den första artikeln gör hon en allmän översikt över det äldsta kyrkobyggandet i Östergötland med särskilt fokus på ett möjligt arkitektoniskt inflytande från klostret på de murade kyrkorna i den omgivande landsbygden. Byggandet av stenkyrkor tar av allt att döma sin början kring sekelskiftet 1100 och antas ha föregåtts av ett skede med träkyrkor med en allmän datering till 1000-talet. Åtskilliga av stenkyrkorna är således redan uppförda eller står under uppförande då klostret grundläggs år 1143 varför ett cisterciensiskt inflytande är märkbart först i samband med senare ombyggnader. Ett sådant inflytande kan Ann Catherine Bonnier spåra i ett

antal kyrkor i västra Östergötland, exempelvis i form av en ny stenbearbetning och tekniken att slå komplicerade valv. Tydligast syns inflytandet i tre kyrkor, nämligen Heda, Rogslösa och Örberga. Dessa har blivit föremål för om- och tillbyggnader under 1200-talet där de arkitektoniska influenserna från Alvastraklostret är mycket påtagliga.

I den andra artikeln ger Bonnier en samhällelig bakgrund till kyrkobygandet i Östergötland och undersöker de sociala och politiska förhållandena bakom cisterciensernas etablering och inflytande i landskapet. Hon ser kyrkorna framför allt som centrala monument i ett framväxande aristokratiskt landskap under 1000-1100- och 1200-talen där dessa uppförs i nära anslutning till samhällselitens storgårdar. Viktiga element i hennes studium blir elitära indikationer i och kring kyrkobyggnaderna såsom manifesta torn och ytmässigt stora kyrkogårdar. De senare kan i enlighet med danska förebilder ha markerat en ursprunglig huvudgårdstomt som förutom kyrkan även inrymt själva huvudgården. Dylika stora kyrkogårdar finns exempelvis i Rogslösa, Örberga och Bjälbo. Särskilt intresse ägnar Bonnier de tre ovan nämnda, ombyggda kyrkorna Heda, Rogslösa och Örberga där klosterinflytandet var som starkast. I samtliga tre fall innebär ombyggnaderna att kyrkorummet tillförs nya altaren men någon riktigt tillfredsställande förklaring till varför detta sker under 1200-talet anser sig Bonnier inte kunna ge.

Det tredje problemområdet, *Klosterlandskapet med särskild fokusering på dess sociala och ekonomiska organisation*, gällde en fråga som varit central i projektet, nämligen huruvida det i landskapet kring klostret i Alvastra växte fram ett speciellt produktionslandskap av det slag man kunnat iakttä kring motsvarande anläggningar på kontinenten. I sådana landskap kunde det ofta finnas spår av järnhantering, garvning, tegelslagning etc., verksamheter som organiserades och styrdes från klostren.

Redan vid Otto Frödings undersökningar i Alvastraområdet i början av 1900-talet påträffades spår efter tegelslagning, kvarndrift och fiske väster om klostret invid och norr om den s.k. Ålebäcken. Dessa lämningar tar Marie Holmström upp till förnyad granskning och diskussion i denna bok med artikeln *"Kontinental ideologi i monastisk regi – cistercienserna och "Sverkerskapellet" vid Alvastra kloster i ny belysning."* Utgångspunkten

för hennes undersökning är lämningarna efter en murad, medeltida byggnad som sedan Otto Frödins undersökning på 1910-talet burit namnet "Sverkerskapellet". Efter ett närstudium av Frödins resultat, kompletterat med nya arkeologiska rön, kan Holmström avfärda den äldre uppfattningen av byggnaden som ett kapell och istället tolka den som en del av *"en verkstadsmiljö där det bland annat kan ha tillverkats pergament."* Denna och en rad andra aktiviteter i området kan ha ingått i en s.k. hemgrangie, dvs. en avgränsad ekonomienhet tillhörig det närbelägna klostret.

Efter denna omtolkning ger Marie Holmström en vidare historisk bakgrund till den verksamhet som försiggått i den ovan nämnda byggnaden, först beträffande de generella ekonomiska förutsättningarna för produktion och distribution av hudar i området under medeltiden samt för storskalig boskapsskötsel och annan djurhållning. Ingående beskrivs en kulturell kontext kring pergamentstillverkningen och Holmström knyter här an till den roll som cistercienserna spelade under medeltiden som bärare och spridare av en skriftlig kultur. Hon diskuterar även cisterciensernas ekonomiska organisation utifrån aktuell forskning, i synnerhet lekbrödra-och grangiesystemet.

Det fjärde och sista av projektets problemområden handlade om *"Sociopolitiska och kulturella förhållanden i västra Östergötland vid tiden för klostrets grundande"*. Detta tema var utgångspunkten i de två längre artiklarna i projektets första publikation, *"Helgonets boning"*, från 2006. Den första av dessa bär titeln *"Dödens berg och Guds hus. Förfäderskult, kristnade och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland"* och är skriven av författaren till föreliggande text, Lars Ersgård (Ersgård 2006b). I denna artikel sätts tillkomsten av klostret i samband med kristnandeprocessen och det huvudsakliga empiriska underlaget utgörs av nya undersökningsresultat från det komplex av tidigmedeltida lämningar som sedan Otto Frödins tid bär namnet Sverkersgården. Det omfattar en liten romansk kryptkyrka av unikt slag samt en anslutande kristen gravplats, belägna på sydsluttningen av berget Omberg några hundra meter väster om klostret. Gravplatsen, som anlagts någon gång kring mitten av 1000-talet, tolkades som en s.k. "storkyrkogård" på grund av en osedvanligt hög gravtäthet. Tolkad på detta sätt har den varit ett sista vilorum för människor från ett större geografiskt område

i västra Östergötland och utgjort det första kristna skedet i regionen innan man börjar uppföra kyrkor och kyrkogårdar vid de enskilda gårdarna. Den säregna kryptkyrkan har anlagts först på 1100-talet i den östra kanten av den stora kyrkogården och har tolkats som en gravkyrka för en person ur den sociala eliten i Östergötland, som man haft för avsikt att lansera som helgon. Placeringen av gravplats och kryptkyrka på Omberg har inte varit tillfällig. Enligt den givna tolkningen har berget haft en avgörande symbolisk betydelse som helig plats och hemvist för de döda vilket varit styrande för läget.

Tiden kring 1100 innebar en avgörande förändring både av den stora gravplatsen och av den kyrkliga topografin i landskapet. Tidigare hade gravplatsen varit mittpunkten i en i geografiskt avseende omfattande kulturgemenskap, nu blir den ett centrum för en av de sociala grupperingar som växer fram under 1100-talet – ett ”elitkollektiv” som sannolikt varit identiskt med den berömda Sverkersätten. I detta sammanhang anläggs kryptkyrkan som en manifestering av ätten där en av dess inflytelserika medlemmar upphöjdes till helgon. Samtidigt inleds ett omfattande kyrkobyggnande, troligen både i trä och i sten, vid gårdarna i landskapet och på 1140-talet grundläggs klostret vid Alvastra.

Ett bärande tema i artikeln är förfäderskulten som antas ha haft en viktig social funktion i den tidiga medeltidens samhälle. Genom att anknyta till det förflutna och förfäderna skapades identitet och legitimitet åt släkterna och deras stamgårdar. Den stora gravplatsen, kryptkyrkan och klostret tolkas som uttryck för olika strategier för att upprätthålla förfäderskulten, vilken under tidig medeltid får en kristen, rituell gestaltning.

En fyndkategori som i detta sammanhang ägnas särskild uppmärksamhet är de fragment av tidigkristna gravmonument, som påträffats inmurade i 1100-talets kyrkor eller deponerade i yngre gravar. De är försedda med runskrift och djurornamentik och brukar sedan gammalt benämnas ”Eskilstunakistor”. I artikeln framförs tolkningen att dessa monument ursprungligen uppförts på tidigkristna storkyrkogårdar som den vid Alvastra men att de från sekelskiftet 1100 blir föremål för en som det verkar avsiktlig förstörelse. Återdeponeringen av hållfragment i kyrkor och gravar antas ha skett med en symbolisk avsikt, de har hanterats som heliga relikier efter förfäderna som genom deponeringen av fragmenten i murar o. dyl. blev

närvarande i de nya helgedomarna. I anslutning till diskussionen kring Eskilstunakistorna gjordes en jämförelse med Uppland där man tillämpat en annan strategi för upprätthållande av förfäderskulten.

Den andra längre artikeln i den första projektpublikationen bär titeln *"Makten och himmelriket. Kontinentala kontakter och föränderliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift"* och är skriven av Marie Holmström (Holmström 2006). Som titeln anger tar den framför allt fasta på de sociopolitiska förhållandena vid tiden för grundandet av klostret i Alvastra med särskilt fokus på de kontinentala influenserna. Det ovan nämnda anläggningskomplexet "Sverkersgården" spelar även i denna text en central roll.

Inledningsvis tecknas en allmän bakgrund avseende maktförhållanden och sociala allianser såväl i Norden som på kontinenten under tidig medeltid. Därefter riktas uppmärksamheten mot Alvastraområdet och de materiella indikationer på central maktutövning och kontinentala influenser som man här kan finna. Förutom Alvastra antas Heda ha utgjort en central plats i landskapet. Det är dock Alvastra och Sverkersgårdskomplexet i synnerhet som ägnas det största intresset. Kryptkyrkan och de tre förmodade dopbrunnarna i dess närhet studeras ingående och möjliga förebilder både inom det dåtida Norden och på kontinenten diskuteras. Tolkningen av brunnarna som ingående i en dopanläggning ger Holmström anledning att formulera hypotesen att Sverkersgårdskomplexet kan ha utgjort ett tidigt biskopssäte med dopfunktioner. Under tidig medeltid har dopceremonin av allt att döma varit en angelägenhet endast för biskoparna, en ceremoni som ägde rum vid biskopsgårdarna. Platsen kan alltså ha haft en central funktion för ett större geografiskt område vilket stämmer överens med tolkningen av den stora gravplatsen. Vad gäller själva kryptkyrkan håller Marie Holmström inte för omöjligt att denna byggnad utgör en rest av en betydligt större anläggning som inte blev slutförd. Det hon då tänker sig är en herrskaps/palatsanläggning med tillhörande kapell av ett slag man kan finna paralleller till på kontinenten, bl.a. i England och Polen. Holmström kan även anföra kontinentala skriftliga belägg på dopceremonier som förekommit i dylika palatsanläggningar. Till palatskontexten kan också, i enlighet med kontinentala förebilder, ha hört en kunglig

”djurpark” och Marie Holmström diskuterar möjligheten att det näraliggande Omberg kan ha fungerat som en sådan.

Som en vidare bakgrund till grundandet av klostret i Alvastra berör Marie Holmström avslutningsvis framväxten och utvecklingen av Linköpings stift och förbindelserna, såväl världsliga som kyrkliga, mellan maktgrupperingar i Skandinavien och på kontinenten. Hennes slutsats är att cisterciensernas etablering i Östergötland *”bör ses som ett led i ett viktigt skede i den europeiska storpolitiken, där olika företrädare för den gregorianska reformrörelsen kom att spela en avgörande roll”* (Holmström 2006, s. 219).

NYA DISKUSSIONER

Projektet *”Det medeltida Alvastra”* har sålunda i sitt arbete utifrån olika utgångspunkter och källmaterial kunnat belysa samtliga fyra problemområden och därmed skapat en ny kunskapsgrund för fortsatt forskning kring klostret och dess landskap. Som en läsare av projektets texter nog relativt lätt kan märka är emellertid de generella forskningsperspektiven inte helt de samma hos artikelförfattarna och olika tolkningar av samma företeelse kan förekomma. Till en del kan sådana skillnader ha sin grund i projektets tvärvetenskapliga karaktär. Möten mellan flera medverkande discipliner innebär ofta att skiftande synsätt och perspektiv konfronteras med varandra. I bästa fall kan detta medföra att de sistnämnda förtydligas och renodlas och dessutom också ger upphov till nya problematiseringar och diskussioner.

Mot denna bakgrund kommer jag i det följande att beröra några aktuella teman i projektet kring vilka infallsvinklar och tolkningar skiftat bland deltagarna. Detta har möjliggjort en fortsatt diskussion kring dessa teman. Till denna diskussion har forskare även utanför projektets ramar kommit att bidra under de senaste åren. Ny intressant empiri har dessutom tillkommit vilken det finns det anledning att knyta an till i det följande.

LANDSKAPET

Frågan kring lokaliseringen av den stora tidigkristna gravplatsen och klostret till just Omberg har berörts i flera av projektets texter och olika förklaringar har lanserats. Jag själv har i min artikel *”Dödens berg och Guds hus”*

hävdad att läget för dessa företeelser, dvs. sydslutningen av berget Omberg, måste förklaras i ett mentalt perspektiv (Ersgård 2006b). Förekomsten av en iögonfallande naturformation, berget självt, samt manifesta lämningar från sten- och järnålder i form av fornborgar och gravmonument i sten har bidragit till att skapa ett komplex av föreställningar kring Omberg som de dödas hemvist. Sådana föreställningar har varit styrande vid anläggandet av den stora gravplatsen som på 1000-talet representerat en ny strategi för upprätthållandet av förfäderskulten. Tillkomsten av klostret på 1100-talet är ett uttryck för samma strategi men då i en ny social kontext.

Frågan kring de mentala förutsättningarna för ett medeltida landskapsutnyttjande berör Marie Holmström i sin artikel *"Kontinental ideologi i monastisk regi"* (s. 318 i denna bok). Hon knyter an till den franske historikern Georges Dubys tankar om tabuföreställningar kring olika företeelser i landskapet under förkristen tid vilka utgjort effektiva mentala hinder mot nyodling. Liknande föreställningar kan, menar Holmström, ha funnits kring Omberg och begränsat möjligheterna till utnyttjande av dess naturliga resurser under ett förmedeltida skede. Raserandet av dylika tabun kring berget tänker hon sig kan ha skett i och med cisterciensernas övertagande av området.

Clas Tollin avvisar i sin artikel *"Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland"* alla tankar om att bergsformationen Omberg haft några särskilda symboliska egenskaper som varit avgörande vid klostrets och gravplatsens anläggande. Han pekar på andra platser i västra Östergötland med väl så manifesta lämningar som Omberg, såsom Nässjahalvön norr om Tåkern, där klostret borde ha placerats om sådana företeelser hade varit styrande. Tollin menar istället att den huvudsakliga förklaringen skall sökas i *"markägarsituationen"* i Alvastraområdet. Med utgångspunkt i sin retrogressiva landskapsanalys vill han se Alvastra och Västra Tollstad som en sammanhängande domän tillhörande den mäktiga Sverkersätten. Det är detta område med sannolikt ytterligare ett antal storgårdar som av denna ätt doneras till cistercienserna på 1140-talet, ett område där det dessutom *"fanns goda ekonomiska och näringsmässiga förutsättningar för ett cisterciensiskt 1100-tals kloster..."* (s. 350 i denna bok).

Vi kan här urskilja två olika förklaringsmodeller när det gäller att förstå syftet med att förlägga cistercienserklostret till Omberg. Dessa modeller

tar sina utgångspunkter i skilda grundläggande synsätt på det tidigmedeltida landskapet och de strategier som format detta landskap. Det ena fokuserar på en specifik tidigmedeltida föreställningsvärld i vilken uppfattningar om det förgångna knutits till olika element i landskapet. Sett i ett sådant sammanhang var berget Omberg en viktig *mental* resurs som kunde utnyttjas vid anläggandet av den stora gravplatsen på 1000-talet och skapandet av en ny kultgemenskap i bygden.

I den andra förklaringsmodellen anläggs ett renodlat socioekonomiskt perspektiv på landskapet. Närhet till naturliga resurser och goda kommunikationer bildar underlaget för ett antal socialt starka storgårdar som utgjort noder i det rika, agrara produktionslandskapet kring Omberg och sjön Tåkern. I detta landskap fanns därmed också de nödvändiga förutsättningarna för etablerandet av klostret. Själva berget kunde användas som betesmark och i dess norra del fanns rika kalkstensfyndigheter. I detta perspektiv var Omberg en viktig *ekonomisk* resurs.

Hur man uppfattar förutsättningarna för landskapsutnyttjandet i Alvastra-Ombergsområdet under 1000/1100-talen är givetvis en helt avgörande fråga. Georges Duby tillmätte kristendomen stor betydelse för det tidigmedeltida ianspråktagandet av nytt land vilket ovan nämndes. Frågan är emellertid om cistercienserna som kristen institution själva förmådde bryta ner en äldre föreställningsvärld kring Omberg och introducera ett nytt ekonomiskt tänkande i landskapet eller om denna mentala förändring utgjort en mera komplex process.

KYRKA OCH GÅRD

I projektets texter framtonar två olika tolkningsalternativ för den kyrkliga utvecklingen i västra Östergötland. Det får numera sägas vara väl belagt att de äldsta stenkyrkorna har börjat uppföras kring sekelskiftet 1100. Flera dendrodateringar talar för detta. Sedan länge har man ansett att stenbyggnadsskedet föregåtts av ett skede med träkyrkor. Beläggen är framför allt indirekta i form av fragment av djurstilsornerade s.k. eskilstunakistor från 1000-talet, gravmonument i sten som påträffats inmurade i stenkyrkorna eller på kyrkogårdarna till dessa kyrkor. Fynd av sådana fragment brukar anses indikera förekomst av en träkyrka uppförd under 1000-talet vid en

av samhällselitens gårdar. Denna uppfattning, som kan sägas vara den vedertagna för närvarande, framförs av Ann Catherine Bonnier i den första av hennes artiklar i denna bok (se s. 13 i denna bok).

I min text "*Dödens berg och Guds hus*" har jag emellertid lanserat en annan tolkning (Ersgård 2006b). Det äldsta kristna skedet i landskapet har enligt min mening inte kännetecknats av några gårdskyrkor utan av s.k. storkyrkogårdar, gemensamma för större områden. Det är den stora gravplatsen vid Omberg och dateringen av den som är utgångspunkten för denna tolkning. Först kring sekelskiftet 1100 börjar man bygga kyrkor vid gårdarna och då sker detta både i trä och i sten. Samtidigt avvecklas den stora gravplatsen med sin ursprungliga funktion. Den har emellertid som ovan nämnts en avgörande betydelse för lokaliseringen av cistercienserklostret.

Det är således två olika kyrkokontexter som här ställs mot varandra och frågan är hur dessa skall uppfattas. Har de existerat parallellt under 1000-talet – gårdskyrkan vid sidan om storkyrkogården – eller har den senare föregått den förra? Avgörande i sammanhanget är hur man tolkar fynden av hållfragment från eskilstunakistor, en problematik som jag återkommer till nedan.

Endast två tidiga träkyrkor har hittills blivit arkeologiskt undersökta, den ena i Bjälbo, den andra i Klosterstad. Ingen av dessa undersökningar har givit några entydiga dateringar av byggnaderna. Ingrid Gustin håller inte för osannolikt att kyrkan i Bjälbo uppförts under första hälften av 1100-talet (Gustin 2006, s. 13f). Kyrkan i Klosterstad har daterats till mitten av 1000-talet men eftersom de kronologiska beläggen, en C14-analys och ett myntfynd, ännu inte offentliggjorts är det svårt att förhålla sig till denna tidiga datering (Hedvall 2007). Såväl C14-metoden som mynten innebär som regel stora felmarginaler vid kronologisk bestämning av material från tidig medeltid varför det knappast är problemfritt att datera träbyggnader från denna tid utifrån enstaka prov.

Under senare år har det tillkommit ett dendrokronologiskt källmaterial från de ännu stående medeltidskyrkorna i Östergötland vilket kan kasta ett nytt ljus över dateringsproblematiken. Jan Eriksson presenterade 2006 en sammanställning och analys av dendroprover från sammanlagt 30 kyrkor i Linköpings stift (Eriksson 2006). Innan jag diskuterar hans resultat skall

jag ta en första utgångspunkt i en dendroundersökning från 2010 av takstolsvirke från Furingstads kyrka, belägen på Vikbolandet strax öster om Norrköping (Nordanskog 2010). Ett antal prover från långhus, kor och torn gav alla fällningsår för virket från 1160-talet, vilket sålunda bör vara den tid då stenkyrkan uppförts. Två prover från koret gav emellertid en betydligt tidigare datering till vintern 1094/95. Detta virke antogs härröra från en äldre träkyrka som uppförts strax före sekelskiftet 1100, dvs. ca 70 år innan stenkyrkan byggdes. Resultaten från Furingstad indikerar alltså ett träkyrkobyggande som tar sin början först kring sekelskiftet 1100. Träkyrkan är sedan i bruk i ca två generationer varefter den ersätts av en stenkyrka på 1160-talet.

Vi tittar nu närmare på Jan Erikssons resultat och undersöker hur dessa framträder jämfört med dateringarna från Furingstad. Tabell 1 visar hur 21 dendrokronologiskt undersökta kyrkor i Östergötland fördelar sig utefter en tidslinje från 1100 till 1300. Kyrkor uppförda under senmedeltid är således inte medtagna i tabellen. Från Erikssons sammanställning har redovisats de kyrkor där dendrokronologin har kunnat säga något om hela kyrkans färdigställande, inte endast om enskilda delar i densamma.

Den enskilda kyrkans placering på tidsaxeln grundar sig på Jan Erikssons bedömning av tidpunkten för dess färdigställande med utgångspunkt i dendroresultaten. Frågetecken efter kyrknamnet anger osäker datering. Av de 21 kyrkorna i tabellen härrör merparten från de centrala bygderna i västra delen av landskapet, från Linköpingsområdet i öst till Tåkern i väst. Endast tre kyrkor ligger i mera perifera delar av Östergötland.

Det man först kan konstatera är att en väl samlad grupp om sju kyrkor hamnar i tidsspannet 1110-20-talen. För tre av dessa är dateringarna osäkra medan de övriga fyra kan anses vara väl daterade, däribland de två äldsta Herrestad och Örberga. Därefter framträder en yngre grupp om nio kyrkor, som ligger i tidsspannet 1150-tal – 1190-tal. De är således något mera utspridda i tiden men är som grupp ganska väl avgränsad i förhållande till den äldre gruppen. En kyrka, Västra Stenby, ligger i tidigt 1200-tal medan en grupp om fyra kyrkor hamnar i sent 1200-tal.

Dateringen av stenkyrkan i Furingstad faller väl in i denna kronologiska gruppering av de övriga dendrodaterade kyrkorna. Därmed skulle man

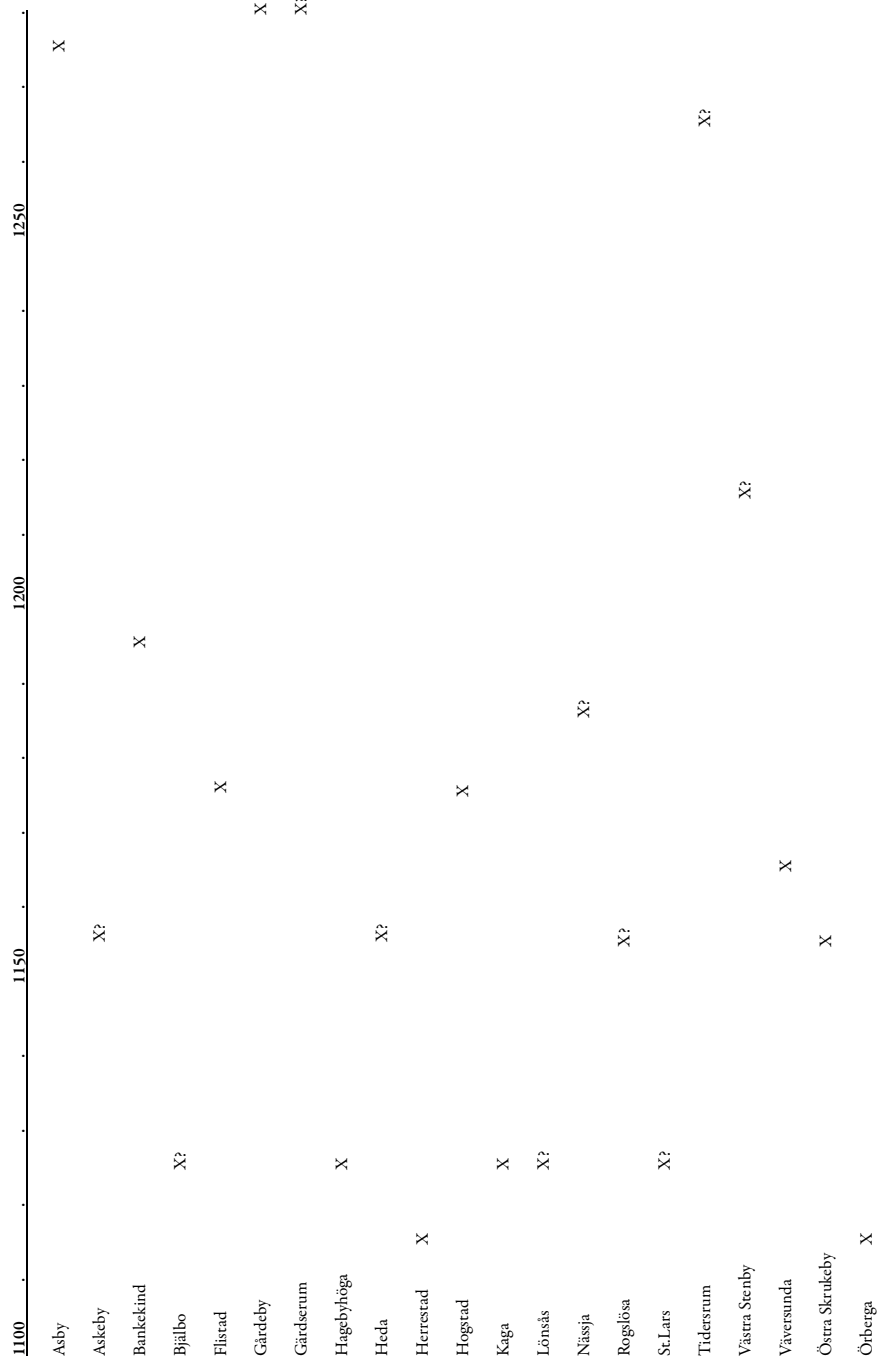
kunna skissera följande utvecklingsförlopp för det tidiga kyrkobyggandet i Östergötland. Detta inleds kring sekelskiftet 1100 med ett omfattande byggande av såväl stenkyrkor som träkyrkor, vilket tycks ha sin tyngdpunkt i 1110- och 1120-talen. Det andra skedet av kyrkobyggande sträcker sig av allt att döma över hela andra hälften av 1100-talet och kanske en bit in i 1200-talet. De anläggningar som då uppförs får man förmoda är uteslutande stenkyrkor. I enlighet med mönstret från Furingstad ersätter dessa sannolikt träkyrkor som byggts ca två generationer tidigare, dvs. under 1100-talets första decennier. Två generationer är för övrigt troligen den tid efter vilken en träbyggnad är i behov av omfattande renovering.

En datering från Herrestads kyrka faller helt utanför ramen för denna tolkning av kyrkokronologin. En analys avnockåsvirket i långhuset har givit dateringen *efter 966* (Eriksson 2006, s. 43). Jan Eriksson har menat att detta virke måste härröra från en äldre stavkyrka på platsen från första hälften av 1000-talet men som Mats Anglert påpekat kan den aktuella nockåsen likaväl komma från en profan byggnad, exempelvis en hallbyggnad (Anglert 2010, s. 226).

Ovan gjorda tolkning utmanar den äldre uppfattningen att träkyrkorna alltid föregår stenkyrkorna, en uppfattning som blivit allmänt vedertagen. Min tolkning kan givetvis diskuteras och som framgått är flera av dateringarna osäkra. Det mönster i kyrkobyggandet med två avgränsade skeden i samma geografiska område, som framträder i det av Jan Eriksson redovisade materialet, känns dock svårt att förklara på annat sätt. Varför skulle vissa storgårdar i denna centrala bygd ha väntat i två generationer med att uppföra kyrka medan andra närliggande gårdar gjort detta 60-70 år tidigare? Kanske var träkyrkan det normala vid 1100-talets början och stenkyrkan undantaget?

Den sena gruppen av fyra kyrkor från 1200-talets andra hälft kan däremot, eventuellt med undantag för Gårdeby, tolkas som nya anläggningar, uppförda i ett sent expansionsstadium i mera perifera områden.

Hur skall vi då uppfatta eskilstunamonumenten mot bakgrund av ovan gjorda tolkning av kyrkobyggandet? Dessa anses ju allmänt indikera tidiga träkyrkor från 1000-talet. Debatten kring dessa anläggningar har varit och är för närvarande högst livaktig. Under de allra senaste åren har

Tabell. Dendrodaterade medeltida kyrkor i Östergötland. Dateringarna bygger på Eriksson 2006.

flera längre inlägg presenterats (Zachrisson 2007; Ljung 2010; Staecker 2011). Min tolkning av eskilstunamonumentens ursprungliga kontext och hanteringen av dem efter 1100 har inte fått stå oemotsagd. I sin artikel *"Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid – en diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument"* kritiserar Cecilia Ljung mitt påstående att spridningsbilden för de tidigkristna gravmonumenten visar en sekundär distribution, dvs. att den i första hand visar var de redeponerats inte var de ursprungligen uppförts (Ljung 2010, s. 155f). Hon ansluter sig själv av allt att döma till den gängse uppfattningen att ett fynd av ett hållfragment från en eskilstunakista alltid indikerar en tidigkristen gravplats/träkyrka på det ställe där fyndet gjorts, en uppfattning som går tillbaka till Erik Lundbergs och Sigurd Curmans dagar.

Mitt påstående kring spridningsbilden vilar emellertid på en speciell tolkning av det återbruk som eskilstunakistorna blev föremål för efter ca 1100. De har då slutat tillverkas och därefter vidtar en systematisk och som det verkar avsiktlig förstörelse av kistorna (Lundberg 1997, s. 53f). De fortsätter dock att i fragmentarisk form användas i nya kontexter – inmurade i kyrkor eller återdeponerade i yngre gravar. Detta återbruk har enligt min mening haft ett symboliskt syfte, hållfragmenten har fungerat som relikier efter förfäderna och skänkt kraft åt nya helgedomar och gravar.

Enligt denna tolkning har vi sålunda att göra med två helt olika skeden av tidig kyrko-och gravplatstopografi men där eskilstunakistorna förekommer i båda skedena. Det äldsta av dessa representeras av storkyrkogårdarna från 1000-talet på vilka kistorna primärt uppförts som manifesta släktmonument. På dessa kyrkogårdar kan det givetvis ha funnits träkyrkor men någon dylik har ännu inte påträffats. Det andra skedet tar sin början kring sekelskiftet 1100 och representeras av de kyrkor, i trä och sten, som då börjar uppföras i stort antal. Under detta skede har eskilstunakistorna hantegrats i fragmentarisk form som "släktrelikier", inmurade i de nya stenhelgedomarna eller återdeponerade i yngre gravar.

Mot denna tolkning står den gamla uppfattningen att en eskilstunahäll alltid betyder förekomst av en träkyrka/gravplats från 1000-talet och att denna varit belägen på samma plats som den senare stenkyrkan. Efter förstörelsen kring 1100 har hållarna ingen annan funktion än

som byggnadsmaterial i de nya kyrkorna. Denna senare tolkning är som nämnts den vedertagna för närvarande och upprepas oftast utan någon vidare diskussion (se exempelvis Tagesson 2007, s. 252). Jag menar dock att ny arkeologisk empiri, dels i form av de tidiga storkyrkogårdarna dels i form av ett nytt dateringsunderlag från de bevarade stenkyrkorna, ger anledning till att ompröva denna äldre tolkning.

Anmärkningsvärt sällan diskuteras återbruket av eskilstunahällarna. Detta är märkligt då frågan enligt min mening är helt central för en djupare förståelse av dessa monument. Exempelvis undviker Cecilia Ljung helt att diskutera och problematisera fenomenet i sin genomgång av de tidigkristna gravmonumenten i Östergötland trots att hon givetvis är medveten om de återdeponerats i stort antal. Istället förutsätter hon tämligen okritiskt att den enskilda hällen endast kan säga något om en initial 1000-talssituation, dvs. när monumentet uppfördes på den tidigkristna gravplatsen (Ljung 2010, s. 156f).

Hovs kyrka ställer i detta sammanhang alla begrepp på huvudet. Kyrkan vid Täckerns norra strand är unik i det avseendet att här finns landets största samling av hällfragment (mer än 150 st) deponerade i en och samma byggnad. Detta förhållande ser Cecilia Ljung som ett belägg för att Hov haft en speciell status och centrala funktioner under 1000-talet (a.a., s. 197). Nu är det emellertid så att majoriteten av hällarna i Hov härrör från murpartier som uppförts under 1200-talet (Jansson 1962). Det som Ljung vill se som ett uttryck för platsens särart under 1000-talet, dvs. den stora ansamlingen av hällfragment, är i själva verket en konsekvens av handlingar företagna tvåhundra år senare – på 1200-talet. Kan vi helt bortse från detta förhållande, såsom Ljung gör, och bara betrakta hällarna som passiva spår efter 1000-talet? Visar inte exemplet Hov nödvändigheten av att söka alternativa förklaringar till återdeponeringsfenomenet?

Jag är övertygad att den extrema mängden hällar i Hov faktiskt *betyder* något men att den måste tolkas i en 1200-talskontext. Deponeringen av hällarna har ett direkt samband med utbyggnaden av kyrkan på 1200-talet och möjligen är det först då som Hov får den centrala roll i landskapet, som avspeglas i skriftligt källmaterial från senmedeltiden. (Om Hovs kyrkas komplicerade byggnadshistoria, se Lovén 1990). Hällarna är inte

endast byggnadsmaterial utan fungerar fortfarande som aktiva symboler. På det förflutnas legitimerande grund byggs den nya kyrkan. Varför hällarna är så talrika i Hov är inte helt lätt att förstå. Möjligen är detta ett materiellt uttryck för platsens nya centralitet på 1200-talet. Många släkter har bidragit till det nya kyrkobygget.

En forskare som inte väjer för en diskussion kring återbruket av eskilstunahällarna är Sune Zachrisson, som i sin bok om Sankt Larskyrkan i Linköping ingående behandlat fenomenet (Zachrisson 2007, s. 27ff). Han tar i första hand fasta på själva inmurningssedvänjan med utgångspunkt i de hällar som påträffats i nämnda kyrka. Inledningsvis konstaterar han att arkeologerna formerat sig i två läger vad gäller syftet bakom inmurandet av eskilstunahällarna i yngre kyrkor, dels de som vill se en symbolisk avsikt i förstörelsen och återdeponeringen dels de som menar att det endast funnits praktiska orsaker bakom fenomenet, dvs. att hällarna har fungerat som byggnadsmaterial och inget annat. Zachrisson ansluter sig med eftertryck till en symbolisk tolkning av inmurningsfenomenet och avvisar kategoriskt alla andra förklaringsvarianter (a.a., s. 37). Han ser det framför allt i en kristen kontext där hällfragmenten genom invigningsritualen, vilken ägde rum när en kyrka skulle tas i bruk, förvandlades till heliga grundstenar i Guds hus. Hällarnas anknytning till ett äldre, icke-kristet förflutet blir därmed inte så uttalat i Zachrissons tolkning.

Jörn Staecker har i en längre text från 2011 behandlat eskilstunakistorna i ett textuellt och ikonografiskt perspektiv (Staecker 2011). Han förkastar i huvudsak tanken på att hällfragmenten skulle ha haft något symboliskt innehåll efter förstörelsen utan vill istället se denna som ett resultat av maktkamp mellan olika släkter (a.a., s. 237). Han menar dock att eskilstunamonumenten på det regionala planet kan ha haft en identitetsskapande funktion som uttryck för en ny historiemedvetenhet i Götalandskapen på 1000-talet, en historiemedvetenhet som kan ha sträckt sig mer än 500 år tillbaka i tiden. Mot denna bakgrund är det emellertid inte helt enkelt att förstå varför man efter endast 60-70 år väljer att förstöra monumenten. Är det för att åter utplåna nämnda historiemedvetande? Staecker lämnar ingen lösning på detta problem.

Förutom återbruket är eskilstunamonumentens rumsliga kontext en fråga där uppfattningarna är delade. Både för Cecilia Ljung och Jörn Staecker

förefaller det vara i princip självklart att de börjar uppföra på gravplatser vid samhällselitens gårdar under 1000-talets första hälft (Ljung 2010, s.179; Staecker 2011, s. 227f). Frågan förefaller överhuvudtaget inte vara något problem för dessa forskare utan fokus i deras texter ligger framför allt på monumentens språkliga och bildmässiga innehåll. Jag menar dock att relationen gravplats-gård under 1000-talet måste problematiseras och att kristnandet på "gårdsnivå" varit en komplicerad process.

Hittills har ingen gårdsanläggning från 1000-talet undersökts i Östergötland men goda exempel kan hämtas från andra håll. Ett sådant utgörs av det vikingatida/tidigmedeltida gårdskomplex som påträffats vid Lockarp utanför Malmö (Heimer 2010). Under 1000-talet har denna gård varit en omfattande anläggning med ett flertal byggnader, bl.a. en större hall. En annan centralt belägen byggnad tolkades som en smedja med kultiska funktioner. Under århundradets senare del har denna avlösts av en ny anläggning som på grund av sin öst-västliga orientering och "korliknande" utbyggnad i öster tolkades som en kristen kyrkobyggnad. Gravar saknades helt i dess närhet varför den kom att definieras som ett kapell. Var gårdens invånare jordat sina döda är en öppen fråga men gravläggning på en samtida storkyrkogård har föreslagits som en möjlig förklaring (a.a., s. 144). Betyder resultaten från Lockarp att endast vissa delar av gårdens rituella funktioner tar plats i den tidigaste kyrkan?

Med detta exempel menar jag inte att förhållandena skulle ha varit likadana i västra Östergötland på 1000-talet som i södra Skåne. Resultaten från Lockarp visar däremot att man inte utan vidare kan förutsätta att 1000-talets kristna gravplats hade ett rumsligt samband med den äldsta gårdskyrkan.

Ett av de intressantare bidragen till diskussionen kring kyrka och gård under tidigmedeltid har lämnats av religionsvetaren Olof Sundqvist, som studerat de möjliga sambanden mellan vikingatidens hallar och de tidigmedeltida kyrkorna (Sundqvist 2006). Hallen var platsen för både religiösa ritualer och ceremoniella, socialt viktiga sammankomster. Sundqvists tes är att dessa aktiviteter vid kristnandet flyttar in i kyrkan och anför en rad indikationer på detta från framför allt kyrkor i västra Östergötland. I synnerhet de tidigmedeltida kyrktornen förefaller att ha blivit den nya platsen för hallarnas aktiviteter.

I detta perspektiv kan de kyrkor som börjar uppföras kring århundradetskiftet 1100 uppfattas som en ny och framgångsrik "syntes" av storgårdens rituella funktioner. I kyrkan kunde nu hallens religiösa och sociala ritualer äga rum; i kyrkan kunde minnet av gårdens döda, som var gravlagda utanför dess väggar, upprätthållas genom böner och gåvor; i kyrkan kunde kommunikationen med det gudomliga äga rum. Sannolikt kan fullbordandet av den nya "syntesen" ha varit en i tiden utdragen process. Tornet i Bjälbo som är ett av Sundqvists tydligaste exempel uppförs sannolikt inte förrän på 1220-talet (Eriksson 2006, s. 25).

Eskilstunakistorna har ägnats relativt stort utrymme i detta avsnitt och förhoppningsvis har det ovan sagda tillfört den pågående debatten ytterligare stimulans. Monumenten har stort intresse för förståelsen av den tidiga medeltiden i Sverige och då handlar det inte bara om den äldsta kyrkotopografin. Som manifesta minnesmärken är de på ett konkret plan uttryck för människors förhållningssätt till den egna släkten och gården och på ett vidare plan till det förflutna och för en generell mental strategi i en tid av stark förändring. Hur man tolkar dem, såväl i deras primära kontext som gravmonument som i deras sekundära som återdeponerade fragment, är avgörande för hur man uppfattar det tidigmedeltida samhället på ett grundläggande plan.

Den för närvarande livaktiga debatten kring eskilstunakistorna kommer säkerligen att fortsätta men man kan hoppas att den framöver präglas mera av ett omprövande av vedertagna "sanningar" än av ett slentrianmässigt accepterande av gamla tolkningsspår. Inte minst gäller detta den centrala kontextuella problematiken kring dessa monument.

KLOSTER OCH SAMHÄLLE

Relationen mellan klostret och det omgivande samhället har som tidigare nämnts varit en central problematik i projektet. På olika sätt har den kommit att belysas i flera av projektets texter. En viktig fråga har gällt samhällskontexten och syftena bakom cistercienserklostrets etablering på 1140-talet. Att denna utgjort ett led i den högsta sociala elitens maktstrategi är en knappast ifrågasatt uppfattning men vilka har avsikterna i mera konkret mening varit?

I min artikel "*Dödens berg och Guds hus*" har jag lanserat hypotesen att anläggandet av klostret i Alvastra haft ett direkt samband med platsens tidigare funktion som storkyrkogård (Ersgård 2006b, s. 108ff). Den sistnämnda avvecklas i sin ursprungliga gestalt kring 1100 men platsen lever vidare i en ny social kontext, transformerad till centrum för helgonkult och exklusiv gravplats för ett av 1100-talets mäktiga elitkollektiv, Sverkersätten. Det är i detta sammanhang som Sverker den äldre och hans maka Ulvhild inviterar munkar från Clairvaux till Alvastra sannolikt med den uttalade avsikten att förverkliga och legitimera nämnda projekt.

Vilken karaktär klostret haft i detta tidiga skede är en fråga som Elisabet Regner diskuterat i sin avhandling "*Den reformerade världen*" (Regner 2005, s. 226f). Ett något oväntat resultat av hennes analys av det arkeologiska materialet från klostret i Alvastra är att 1100-talet i princip är helt frånvarande i detta material vilket får henne att dra slutsatsen att den äldsta klosteranläggningen måste ha legat på något annat ställe i Alvastra. Frågan är då om 1100-talets klosterverksamhet i sin helhet varit lokaliserad till området vid "Sverkersgården", alltså till kryptkyrkan och den anslutande gravplatsen? De arkeologiska undersökningar som hittills företagits där har dock inte givit några spår av 1100-talsbebyggelse. Det är endast själva kryptkyrkan och en enstaka C14-daterad grav som kan hänföras till 1100-talet på denna plats. Klostrets äldsta tid i Alvastra utgör sålunda fortfarande ett olöst problem.

De äldsta arkeologiska dateringarna av klosterbebyggelsen i Alvastra härrör från 1200-talets andra hälft (a.a., s. 226). Intressant nog är det under denna tid som vi tidigast kan se att klostret börjar utöva en direkt påverkan på det omgivande samhället. Som Ann Catherine Bonnier visat har kyrkoarkitekturen i trakterna kring Omberg börjat influeras av cisterciensiska stilideal. Framför allt i kyrkorna Heda, Rogslösa och Örberga är detta inflytande som tydligast i form av tillbyggnader och nya korsformade kor. Syftet bakom dessa byggnadsföretag på 1200-talet är inte helt lättförståeligt. De nya byggnadsdelarna innebar fler sidoaltaren vilka möjligen speglar en satsning på helgonkult och ett behov av fler platser för själmässor. Varför förändringen är synlig i endast dessa tre kyrkor framstår dock ännu som dunkelt.

Arkeologin indikerar alltså att klostret först under 1200-talet, åtminstone i fysiskt avseende, börjar framträda som en självständig monastisk institution. Vi kan då konstatera att detta sker i den centrala period av medeltiden då riket konsolideras under Birger Jarl och hans söner. Är det först under detta sociopolitiskt dynamiska skede som förutsättningar har skapats för att klostret skall kunna spela en aktiv roll i det medeltida samhället?

Som Marie Holmström visat i sin artikel *"Kontinental ideologi i monastisk regi"* har klostret även påverkat det omgivande samhället på ett ekonomiskt plan, genom det produktionslandskap som efter kontinentala förebilder organiserats i dess närområde. Även om de arkeologiska insatserna ännu är ganska begränsade i detta landskap kan vi anta att det handlat om omfattande strukturer med ett flertal verksamheter av varierande slag – kvarndrift, tegelslagning, fiske, pergamentstillverkning etc. Sannolikt ingår även en urban bebyggelse i bilden, nämligen Hästholmen som omnämns som *villa forensis* under första hälften av 1300-talet (Klackenberg 1984, s. 11). Dess förhållande till Alvastra kloster är inte helt klarlagt men Hästholmen kan, som Henrik Klackenberg diskuterat, ha fungerat som en distributionsplats för produkter från klostret (a.a., s. 23). Platsen förefaller dessutom att ha haft vissa administrativa och juridiska funktioner. De urbana beläggen härrör dock alla från 1300-talet vilket tyder på att Hästholmen som stad kan ha varit en ganska kortvarig företeelse. Vid medeltidens slut har orten en rent agrar karaktär (Klackenberg 1984, s. 8).

Marie Holmström har antagit att lämningarna vid det s.k. "Sverkerskapellet", där bl.a. en pergamentstillverkning kan ha ägt rum, kan ha utgjort en del av en "hemgrangie" – en ekonomi- och produktionsenhet som drivits av lekbröder i klostret. Frågan är hur denna och andra verksamheter i närheten varit rumsligt organiserade. Har de utgjort mindre, avgränsade enheter eller har de omfattat ett större sammanhängande område, möjligen delvis med urban karaktär, från Sverkerskapellet ända ner till Hästholmen?

Kring frågan om klostren som ekonomiska företag finns en väsentlig kronologisk problematik. Systemet med grangier *"bör ha utgjort cisterciensernas dominerande driftsform under både 1100-talet och den största delen av 1200-talet"* (Holmström i denna bok, s. 240). Clas Tollin har dock menat

att grangiesystemet inte kan ha haft någon längre varaktighet på svenskt område. Han antar, att grangierna här kan ha fungerat på samma sätt som den tidiga medeltidens storgårdar, dvs. med ofri arbetskraft (Tollin 1995, s. 52f). Avvecklingen av grangiesystemet kan därmed ha varit något som följt den generella utvecklingen i agrarsamhället på 1200- och 1300-talen, dvs. en upplösning av det äldre mönstret med storgårdar brukade av trälar och en övergång till landbodrift.

I detta sammanhang finns det anledning att knyta an till de förändringar under 1300-talet som Elisabet Regner kan se i sin undersökning av klostrets materiella kultur (Regner 2005, s. 232). Hon tolkar dessa förändringar som uttryck för *"ett närmande mellan de cisterciensiska klostren och det sekulära samhället."* (a.a., s. 238). Klostren öppnades mot det omgivande samhället på ett nytt sätt och *"blev tillgängliga istället för otillgängliga."* (a.a., s. 232). Man borde kunna förutsätta att förändringen på 1300-talet även kom att påverka klostrets ekonomiska verksamheter på olika sätt. Har vi kanske spåren av två olika produktionssystem i landskapet mellan Sverkerskapellet och Hästholmen, ett äldre och ett yngre men båda med direkt anknytning till klostret?

Det äldre av dessa skulle då ha representerats av grangierna, som drivits av lekbröder boende i klostret. Det andra, yngre systemet kan ha representerats av orten Hästholmen och haft en urban, mera sekulär karaktär, om än med kort varaktighet. Som Elisabet Regner visat har klostrets nya öppenhet mot samhället under senmedeltiden bl.a. tagit sig uttryck i olika materiella influenser från en urban kultur. Tydligast är detta synligt i de stenbyggnader som då uppförs på klosterområdet samt i keramikinventariet (a.a., s.229f). Att Hästholmen inte kom att utvecklas till någon stad av betydelse efter 1400 kan möjligen förklaras med att den konkurrerades ut av Vadstena, som blev den dominerande urbana orten vid den östra Vätternkusten under senmedeltiden (Klackenberg 1984, s. 8).

SLUTORD

Forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra" har haft sitt vetenskapliga fokus på de tidigaste skedena av klostertiden, dvs. främst 1000- 1100- och

1200-talen. Det är omständigheterna kring klostrets grundande samt den påverkan som klostret därefter under företrädesvis äldre medeltid kom att utöva som varit de dominerande temana i projektet. I sex texter belyses dessa ur arkeologiska, geografiska och konstvetenskapliga synvinklar.

Klostret i Alvastra grundlades 1143, i ett århundrade som generellt rönt stor uppmärksamhet i den historiska och arkeologiska medeltidsforskningen inte minst under senare år (se exempelvis Hermanson 2000; Carelli 2001; Carelli, Hermanson & Sanders 2004; Blomkvist 2005). Orsaken till detta är att 1100-talet kommit att uppfattas som ett av de mest avgörande skedena i förändringen av samhället under äldre medeltid i sociopolitiskt, ekonomiskt och religiöst avseende. Forskningsperspektiven har dock skiftat. I den inledande artikeln till boken *"Ett annat 1100-tal"* kan Hanne Sanders urskilja två dominerande synsätt (Sanders 2004, s. 8). Det ena betonar *"det moderne, det kommersielle og individuelle"* i samhällsutvecklingen medan det andra lägger tonvikten vid de äldre, bestående strukturerna i det tidigmedeltida samhället. Intressant nog är det ofta så, menar Sanders, att arkeologerna står för det förra synsättet medan det senare återfinns hos historiker.

En liknande variation i synsätten kan man finna även inom projektet "Det medeltida Alvastra". Exempelvis betonar Marie Holmström i sin artikel *"Kontinental ideologi i monastisk regi"* starkt cistercienserklostrens nya och kreativa roll i den medeltida samhällsutvecklingen *"som centra för en utvecklad ekonomiadministration och en kontinental skriftkultur."* (Holmström i denna bok, s. 253).

Jag själv har i min artikel *"Dödens berg och Guds hus"* velat se klostrens etablering mot bakgrund av förfäderskulten och dess betydelse för skapandet av sociala allianser vilket var det kanske viktigaste elementet i elitens maktstrategi under 1100-talet (Ersgård 2006b, s. 113; se även Regner 2005, s. 66f). Klostrens roll var alltså här att trygga en vital social mekanism med rötter i ett äldre samhälle.

De bägge synsätten är sannolikt inte oförenliga. Samtidigt är det viktigt att understryka att de medeltida cistercienserklostren alltid måste betraktas i en given historisk kontext och att deras dynamiska roll aldrig kunde bli större än vad denna kontext tillät. Sedda i ett sådant komplext perspektiv kommer dessa kloster därför alltid att vara centrala för förståelsen av den medeltida samhällsutvecklingen.

LITTERATURLISTA

- Andersson, H. 2006. Förord. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Ersgård, L. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lunds universitet, Lund.
- Anglert, M. 2010. Kristianisering, kyrkor och centralitet i Östergötland. *Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid. Resultat av ett tvärvetenskapligt projekt*. Kaliff, A. red.
- Blomkvist, N. 2005. *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075-1225)*. The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400-1700 AD. Peoples, Economies and Cultures. Vol. 15.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda: kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund studies in medieval archaeology 26.
- Carelli, P., Hermanson, L. & Sanders, H. (red.) 2004. *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Centrum för Danmarksstudier 3.
- Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*. Länsstyrelsen Östergötland.
- Ersgård, L. 2006a. Forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra". *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Ersgård, L. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lunds universitet, Lund.
- Ersgård, L. 2006b. Dödens berg och Guds hus - förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötlan. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Ersgård, L. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lunds universitet, Lund. s. 23-140.
- Gustin, I. 2006. *Bjälbo stavkyrka. Bjälbo Norrkyrkogård. RAÄ 17. Bjälbo socken. Mjölby kommun. Östergötlands län. Rapport 2006:91. Östergötlands Läns-museum. Kulturmiljöavdelningen*.
- Hedvall, R. 2007. Kyrkorna i Klåstad. *Människors rum och människors möten. Kulturhistoriska skisser*. Berit Wallenbergs stiftelse.
- Heimer, O. 2010. The mythical forge and the holy chapel. From paganism to Christianity at the manorial farm in Lockarp, Scania. *Current Swedish Archaeology. The Swedish Archaeological Society Vol. 18 2010*. Hansson, M. & Källén, A. eds.

- Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 24.
- Holmström, M. 2006. Makten och himmelriket. Kontinentala kontakter och föränderliga förbindelser i det medeltida Alvastra och Linköpings stift. *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Red. Ersgård, L. Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lunds universitet, Lund.
- Jansson, S.B.F. 1962. *Stenfynnen i Hovs kyrka*. Filologiskt Arkiv 9.
- Klackenberg, H. *Hästholmen*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Rapport, Medeltidsstaden 59.
- Ljung, C. 2010. Västra slättbygden under övergången mellan vikingatid och medeltid – en diskussion utifrån runstenar och tidigkristna gravmonument. *Skuggor i ett landskap. Västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid. Resultat av ett tvärvetenskapligt projekt*. Kaliff, A. red.
- Lovén, C. 1990. Hovs kyrkas medeltida byggnadshistoria. *Fornvännen* 85.
- Lundberg, Stig. 1997. *Gravmonument i sten från vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*. Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg, 7.
- Nordanskog, G. 2010. *Dendrokronologiska undersökningar av takstolen i Furingstads kyrka. Linköping stift rapport*. Svenska kyrkan, Linköpings stift.
- Regner, E. 2005. *Den reformerade världen. Monastisk och materiell kultur i Alvastra kloster från medeltid till modern tid*. Stockholm Studies in Archaeology 35.
- Sanders, H. 2004. Nye perspektiver på 1100-tallet i Danmark. *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Carelli, P., Hermanson, L. & Sanders, H. red. Centrum för Danmarksstudier 3.
- Staecker, J. 2011. En kokong av sten – Runstenar och Eskilstunamonument ur ett textuellt perspektiv. *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800-1200*. Nilsson, B. red. Sällskapet Runica et Mediaevalia. Opuscula 14.
- Sundqvist, O. 2006. Från vikingatida aristokratiska hallar till medeltida stormannakyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift, Nr 52, 2006. Ceremoniella rum*. Zachrisson, T. & Kempff Östlind, M. red.
- Tagesson, G. 2007. Domkapitel och sockenkyrkor i mellersta Östergötland – spår av medeltida aktörer. *Fornvännen* 102.
- Tollin, C., 1995. *Nydala klostets äldre jordinnehav. En historisk-geografisk undersökning av gods och godsutveckling 1143-1289*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. (Stencil)

- Tollin, C. 2002. Alvastra kloster och Sverkerätten: en rumslig studie av det tidig-medeltida jordinnehavet. *Ny väg till medeltidsbrevens: från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26-28 november 1999*. Gejrot, C., Andersson, R. & Abukhanfusa, K. (red). Riksarkivet.
- Zachrisson, S. 2007. *Sankt Lars i Linköping, en tusenårig historia*.

SUMMARY

MEDIEVAL ALVASTRÄ – THOUGHTS ON A COMPLETED PROJECT

This concluding article summarizes the results of the research project “Medieval Alvastra: An Interdisciplinary Study of Organization, Economy and Social Structure”, which started in 1992. The article also discusses some crucial topics of great importance for further debate on the results of the project.

A general theme in the project was the relations between the oldest Cistercian monastery in Sweden, founded in Alvastra in 1143, and the early medieval Scandinavian society. Three scholarly disciplines took part in the project: historical geography, art history and historical archaeology.

The project has been able to reconstruct an early medieval settlement pattern characterized by a number of magnate farms. At these farms the oldest stone churches were erected at the beginning of the 12th century. The place, a slope of the big mountain of Omberg, where the monastery is founded in 1143, was a centre of religious functions as early as the 11th century. A great early Christian cemetery – a necropolis, common to a larger territory – indicates this. A small crypt church was erected on the site in the first half of the 12th century probably with the intention of starting a saint cult. These features are likely to have had some connection with the foundation of the monastery in this area.

The Cistercians had some architectural influence on a few of the nearby parish churches. However, these influences are visible not until the middle of the 13th century when these churches were reconstructed.

The monastery of Alvastra had some impact of the surrounding landscape in an economic sense as well. Traces of brick-making, fishery and

production of parchment have been found in the neighbourhood of the monastery. These activities were probably organized in a system of granges modelled on a continental pattern.

The second part of the article discusses some problem areas which have been of great importance for the project. The first one deals with the way we look upon human action in the landscape. Two different approaches can be identified in the texts of the project. According to one, the landscape must be interpreted in a mental-cognitive perspective, according to the other it must be viewed in a economic-functional perspective.

Different opinions have also been expressed concerning the relation between the magnate farms and the oldest churches. According to one view, the first churches were built at the farms in the middle of the 11th century. These churches were wooden buildings which preceded the later stone churches. According to another view, churches were not built at the farms until the beginning of the 12th century. This change represents a major transformation of the ritual functions of the farm. Thus the church can be looked upon as a new "synthesis" of these functions which had previously been divided among different buildings on the Viking Age farm.

A third problem area concerns relations between the monastery and the surrounding society. A possible "urbanization" of the economic functions of the monastery is discussed.

PROJEKTGRUPPEN

Hans Andersson, professor emeritus i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet.

Ann-Cathrine Bonnier, konstvetare, docent, tidigare anställd vid Sveriges Kyrkor på Riksantikvarieämbetet i Stockholm.

Lars Ergård, historisk arkeolog, docent, anställd som forskare på UV Syd, Riksantikvarieämbetet i Lund samt Göteborgs universitet.

Marie Holmström, historisk arkeolog, FK, anställd som utredare på Riksantikvarieämbetet i Stockholm.

Clas Tollin, kulturgeograf, docent, anställd som universitetslektor i agrarhistoria vid institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala.